

Јеленка Ј. ПАНДУРЕВИЋ

КУЛТУРА МАРГИНЕ

Филолошки факултет,
Бања Лука

(Соња Петровић. *Сиромаштво у фолклорној традицији Срба од XIII до XIX века. Прилог проучавању народне културе*. Београд: Издавачко предузеће Албатрос Плус, 2014, 492 стр)

Већ сам наслов књиге *Сиромаштво у фолклорној традицији Срба од XIII до XIX века. Прилог проучавању народне културе*, упркос специфичном избору теме, разоткрива заинтересованост ауторке Соње Петровић за народну културу у свим њеним аспектима, за културолошке и историјске контексте народне књижевности сагледане са теоријских позиција фолклористике и медијавелистике, али и друштвене историје, књижевне антропологије и новог историзма. Одабрани приступ теми сиромаштва у фолклорној традицији оснажила је суштинска интердисциплинарност фолклористике која у својим најбољим остварењима успијева да помири антропологију, етнологију, историографију, историју религијских идеја, обичајног и формалног законодавства, кроз примарну заинтересованост за жанровске стратегије и усменопоетска рјешења.

Кроз различите типове и аспекте присутности теме сиромаштва–указује се на међузависност и узајамни утицај стварности и дискурзивног обликовања, и потврђује да је усмена књижевност резултат културних и историјских реалија, али и фактор (пре)обликовања стварности. У овој изузетној и драгоцјеној студији, за коју је ауторка 2014. године награђена Вуковом наградом за науку, понуђени су одговори на питања: како се сиромаштво као феномен уклапа у фолклорни модел свијета, односно, како је представљено у српској фолклорној традицији; какве универзалне димензије имају с њиме повезани видови народне културе и како се етнички простор укључује у глобалне културне обрасце. На основу историјских, етнографских, књижевних и визуелноумјетничких докумената приказана је драматична свакодневна сиромашних, маргиналних и искључених у српском друштву од 13. до 19. вијека, а затим је у динамичном историјском (и интерпретативном) контексту, сагледан усменопоетски „одговор“ на изазов стварности.

Преузимајући методолошке концепте Бронислава Геремека и Жака Ле Гофа, Соња Петровић на основу властитих истраживања српске фолклорне традиције успоставља класификацију сиромашних, маргиналних и изопштених, узимајући као дистинктивне елементе неимаштину, социјални статус, угроженост, покретљивост, одсуство моћи и утицаја, али и осјећање припадности овој групи.

Истраживачке преокупације у вези са одређењима ко се сматра сиромасом и у каквом културном контексту, те какав је друштвени положај сиромаша у историјској перспективи, с једне стране, и са друге, како су сиромашни приказани у фолклору и какве су им улоге у обичајно-обредној пракси, указују на двије основне аналитичке равни које се укрштају кроз одговоре на питања:

У каквој су кореспонденцији фолклорне представе о сиромаштву са историјским и етнографским изворима?

Како поједине жанровске стратегије у систему српске усмене књижевности утичу на уклапање ових представа у вриједносни систем патријархалне културе?

Соња Петровић је прије свега фолклориста, и не оставља могућност да се занемари чињеница да су историјски и етнографски контексти подређени и прилагођени правилима умјетничког стварања, захтјевима сижера и усменопоетског обликовања ликова. На примјеру одабране теме и грађе приказана је јасна слика усменог текста у контексту, и показана узајамност њиховог односа. Фолклористичка позиција истраживача није, дакле, ослабљена упркос изузетној дисперзивности приступа: поетичка, семантичка и функционално-типолошка нит истраживања досљедно је—мада неједнако—присутна, а основно полазиште заправо је семиотичко. Систем бинарних опозиција, у оквиру којих се испољавају фолклорни мотиви и сижери (сиромаштво—богатство, добро—зло, врлина—гријех, срећа—несрећа, високо—ниско) показао се, и у овом случају, као изузетно оперативна аналитичка апаратура у фолклористици.

Сумирајући резултате различитих истраживачких подухвата у оквирима антропологије, етнологије и фолклористике, ауторка указује на амбивалентност статуса сиромашних и противрјечности сиромаштва у архаичним заједницама. Сиромашни су судбински обиљежени несрећом и патњом, које се понекад тумаче као посљедица гријеха или престопа, стигматизовани су испаштањем и изоловани усљед страха од контакта којим се преноси зла коб. Они су, с друге стране, под божанском заштитом, и доводе се у везу са епифанијом предака, самим тим—и са оностраношћу, стога су дјелимично—или потпуно—искључени из друштва и ритуалне праксе. Сиромашне протјерују изван сеоских атара, изолују у одвојене градске четврти или варошке махале. Обредне поворке, повезане са плодношћу и култом предака, попут коледара, чаројица, вучара или лазарица, опстају, међутим, и у десакрализованом амбијенту—као обичајна пракса сиромашних, уздајући се, и подразумијевајући обавезу домаћина да их дарује храном или одјећом. Соња Петровић подсјећа да институција гостопримства такође има претхришћанске коријене и почива на вјеровању у божанску природу госта-намјерника и могућност успостављања ритуалног савеза не само контактном магијом, него и посредством дара и ударја. Наглашава, међутим, да је прерушавање у просјака и лик божанског

госта-путника у првом реду књижевни топос који функционише на плану искушавања врлине.

Једна од основних претпоставки студије односи се на тезу да равнотежу у заједници одржава управо начело узајамног даривања и, уопште, етос узајамности. Брига о сиромашнима у вези је са одржавањем овог симболичког механизма и тумачи се у ритуалном кључу, док идеал сиромаштва, понизности, алтруизма и да режљивости опстаје на плану хришћанске идеје о спасењу душе. Насупрот судбинском сиромаштву стоји добровољно одрицање од материјалног, као искупљење, и зарад духовног уздизања. Удовице, сироте и сиромашне жене, као и сирочад још су библијским прописима стекли божанску заштиту. Поред ових, Соња Петровић издваја и друге категорије сиромашних у српском средњовековном друштву, позивајући се на владарске и ктиторске повеље, Душанов законик и различита друга документа, те описује видове институционалне заштите од стране владара, цркве, и нарочито, породице, чему посвећује посебно поглавље.

Ауторка гради мозаик састављен од хронолошки, географски и жанровски различитих фолклорних записа, који кроз текстове забиљежене на српском језику открива огроман тематски и сужејни потенцијал теме сиромаштва и њој припадајућу галерију типова: просјака, Влаха сиромаша, удовица, распуштеница, сирочади, слуга и надничара, кириција и рабација, печалбара, ратника... Насупрот њима, издваја и уопштену и на идеолошком плану изузетно функционалну категорију „сиротиње раје“, и посебно наглашава улогу и значај сиромашних носилаца фолклорне традиције. Историјски преглед развоја идеје сиромаштва нужно полази од религиозних представа обједињених, упркос свим разликама, статусом маргиналног и амбивалентног, али и изједначавањем инвалидних и сиромашних. С тим у вези је и наглашавање симболичке фигуре слијепог гуслара који се пјевајући „љебом рани“, али је још више у вези са концепцијом ове студије, која на различитим нивоима успоставља равнотежу између усменопоетских жанрова, фолклорних представа и носилаца фолклора, односно, учесника у фолклорној комуникацији. Полазећи од, у фолклористици, прихваћене тезе да очињи вид и јесте оно основно дистинктивно обиљежје бића са овога и онога свијета, Соња Петровић подсећа да сљепило за овоземаљске ствари обезбјеђује гуслару нарочит статус, претварајући га у уваженог члана заједнице, обдареног надахнућем, божанским видом и пророчким даром. Његовом статусу у великој мјери доприноси и покретљивост, па се путовање тумачи не само као топос него и као симболичко прелажење граница, односно семантичко посредовање на релацији своје–туђе, близу–далеко, село–град.

Подређујући разноврсна знања класичне етнологије, фолклористике, националне историје и медијавелистике концепцији заснованој на јукстапозиционирању текстова културе, Соња Петровић остварује својеврстан “thick description” сиромаштва и са-

мим тим, премда не и са изричитим интенцијама, *новоисторијски* (New Historicism) заокрет у српској науци о традицијској култури. Ширина њеног захвата, на плану идеја и грађе, одупире се и националном усменопоетском канону чију окосницу чини Вукова и Богшићева збирка, те Ерлангенски рукопис. Необјављени записи, рукописне пјесмарице, периодика, етномузиколошка грађа, занемарене, или неувјерљиво и произвољно стигматизоване збирке са записима „лажних народних умотворина“, нашли су своје мјесто у овом живописном мозаику народне културе, као и примјери из јужнословенског фолклора.

Сиромаштво се кроз ову студију може пратити у распону од уважавања и разумијевања, до друштвене критике расипништва, помодарства, лијености, себичности, грамзивости, а као мотив и топос у књижевности тумачити у односу на стилизацију, идеологију, реалије, социјалне и етничке особености. Ауторка нарочито наглашава смјеховне аспекте сиромаштва, који се у народној култури и књижевности препознају као критички став, карневалско растерећење и премошћавање социјалних и културних разлика, али и као субверзија. Егзистенцијална заинтересованост за филозофију живота који се осмишљава у сјенци сиромаштва испољила се као иронија, поруга, сажаљење, емпатија, као народна карактерологија, и изнад свега-као мудрост живљења и преживљавања.

Стога је ауторка посебну пажњу усмјерила ка пословицама и изрекама, које се жанровски одређују као „сажета завештајна формулација искуства“, посвећујући им читаво једно поглавље и успостављајући специфичну тематску таксономију усменопоетског доживљаја сиромаштва: 1. Сиромаси и неимаштина; 2. Сиромаштво и богатство; 3. Сиромаштво и рад; 4. Глад; 5. Ситост; 6. Голи и боси; 7. Слепци и гуслари; 8. Просјаци и прошња; 9. Дужници; 10. Сироти и маћехе. У оквиру сваког поднаслово-пословице су штампане азбучним редослиједом, и овај преглед представља значајан допринос индексацији фолклорне грађе на српском језику. Значајан је, и драгоцјен на компаративној равни, увид у присуство теме сиромаштва у индексу Бранислава Крстића, Томпсоновом Индексу мотива и АТУ индексу типова приповједака.

Проучавање свакодневице повезано је са проучавањем менталитета, као и антрополошким приступима који инсистирају на разумијевањима колективитета на основу истовременог уважавања „емске“ и „етске“ перспективе. С тим у вези је и сензибилитет за имагинарно, за архетипско, за повезаност визуелних и менталних слика. Најбољи културни теоретичари и историчари културе, као што су Јакоб Буркхарт и Јохан Хојзинга, описе и тумачења културе темеље на сликама умјетника и визуелним садржајима који су, према запажању Питера Берка, на пола пута између статуса „историјског извора“ и „грађе“. Вриједност слике као историјског извора највише и долази до изражаја у реконструкцијама свакодневног и приватног живота. Књига Соње Петровић опремљена је разноврс-

ним илустрацијама: графикама (нпр. *Турска трговина робљем, Турска насиља у бечкој шуми; Одмазда Турака 1813. у Књажевицу, и сл.*), репродукцијама слика са алегоријским представама и персонификацијама (*Послушности, Стрпљења, Истрајавања, Рада, Милости, Глади, Прождрљивости, борбе Поклада и Поста, борбе између Фортуне и Сиромаштва; Кад сиромаштво уђе на врата, љубав излети кроз прозор и др.*), фотографијама (нпр. Марка Стојановића; из Етнографског музеја), репродукцијама икона, фресака (*Страшни суд, Мерило правде, Гостољубље Аврамово; Прича о богаташу и житницама*) дописних карата (*Православни свештеник и његова породица, Битољ 1914-1918; Супружници из Битоља 1914-1918; Циганска махала у Врању; Српски просјак*), слика умјетника који су припадали различитим правцима и епохама (*На Материном гробу Уроша Предића; Рембрантови Просјаци на прагу, и др.*). Избор иконографских извора функционалан је (упркос мањкавостима техничких рјешења које би требало приписати издавачу), не само на плану илустрације која задовољава принцип очигледности, него и на плану деконструкције, критичке интерпретације и идентификације стереотипа, што је, ипак, препуштено погледу и сензибилитету читалаца, будући да се на аналитичком плану не успостављају експлицитне везе између слике и текста. Снажан утисак остављају дописне карте из Србије, настале у времену Великог рата. Фотографије на њима могуће је сагледати кроз визуру оријенталистичког, балканистичког, империјалног и постколонијалног дискурса, и препустити се утиску да представе о биједи, нечистоћи и несрећености провоцирају доживљај непознатог, маргиналног простора и изокренутих вриједности „културне Европе“, која је одавно превазишла тренутак романтичарске носталгије и очараности егзотичним Балканом и племенитим дивљацима из Вукових пјесмарица.

Свевремена и актуелна, сагледана као реалија и као књижевни топос, тема сиромаштва зналачки је одабрана. Њеном дефинисању свакако је допринијела отвореност ауторке за модерне теоријске парадигме, које инсистирају на интересовању за субкултуре и маргинализоване групе. Друштвена историја и етнологија свакодневице повезане су у окриљу савремене хуманистике комплексним, флуидним и динамичним концептима проучавања културе и друштва, а фолклористици иманентна интердисциплинарност–и превасходна заинтересованост за групе које нису видљиве у великој политичкој историји и манифестацијама елитне културе осигурала јој је шире упориште у савременим теоријским поставкама. Одабрани предмет, по себи, уз многоструког аналитичких приступа и поуздану упућеност ауторке у доминантне токове хуманистике и друштвених наука, представља један нови-и свакако подстицајни квалитет у границама српске фолклористике.